

УДК 94 (477.74) «18»

З ІСТОРІЇ ОСВОЄННЯ ОСТРОВА ЗМІЇНИЙ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТ.: ДИПЛОМАТИЧНІ СУПЕРЕЧКИ ТА НОВІ ГОСПОДАРИ

О.Ю.Штепко

*кандидат історичних наук, начальник відділу науково-довідкового апарату,
Державний архів Одеської області*

На підставі аналізу джерел та історіографії висвітлено хід дипломатичних суперечок навколо острова Зміїного у другій половині ХІХ ст. та особливості періоду румунського управління островом. Окреслено тип «освоєння», який у даному випадку мав характер експлуатації. Будівництво господарських, лікувальних і пенітенціарних споруд свідчить про фактичний занепад наукової парадигми та бачення острівного простору новими господарями переважно в практичній площині.

Ключові слова: *острів Зміїний, культурне освоєння, дипломатичні суперечки, дельта Дунаю, дослідження.*

Острів Зміїний займає важливе місце в історії нашої країни не тільки завдяки нещодавній політичній ситуації навколо нього, а, перш за все, завдяки неповторній картині свого культурного освоєння впродовж усього існування. Історія цього острова досліджувалася багатьма дореволюційними та радянськими вченими, серед них: З.Аркас, П.Беккер, Б.Фармаковський, Е.Штерн, М.Мурзакевич, С.Булатович, П.Каришковський, М.Скрижинська. Проблеми острова Зміїний приділяють увагу і румунські дослідники Г.Точилеску, Р. Калінеску, Д.Штеклеску. Різні аспекти історії вивчення острова Зміїний висвітлюються у роботах сучасних дослідників С.Охотнікова, А.Островерхова, О.Терещенко, І.Тункіної, П.Усенко, І.Сапожникова, В.Хмарського. Першим цілісним нарисом історії острова стала колективна монографія вчених Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Острів Зміїний: історія і археологія».

Проте не всі етапи освоєння цього унікального острова у вітчизняній науці висвітлені повною мірою, тому існує певна необхідність зосередження уваги на деяких періодах його існування. Одним з таких є період, який розпочинається після Кримської війни (1854–1856), коли острів Зміїний (тоді – Фідонісі) потрапив до складу Османської Порти і для нього розпочався новий етап: дипломатичний програш Російської імперії у спробах його повернути та передача його Королівству Румунії.

Період румунського господарювання на острові Зміїному відомий нам досить фрагментарно – вітчизняні джерела не дають нам майже ніякої інформації стосовно планів і діяльності румунського уряду в окреслений період. Втім, як відомо з праці, опублікованої румунським дослідником Домініаном Падуреаном [1], румунські джерела теж не відображають весь процес освоєння острова тогочасними володарями але не через нестачу джерел, а через фрагментарність і несистематичність самого процесу освоєння.

Як зазначено вище, даний період розпочинається після того, як острів Зміїний переходить під владу Порти [2], котра зобов'язується утримувати на острові маяк для забезпечення навігації суден, що прямують на Дунай і в Одеський порт. Однак на цьому дипломатична історія для острова не закінчується – вже у 1876 р. між урядами Російської імперії та Румунією починаються «торги» з приводу повернення Південної Бессарабії. 29-30 вересня 1876 р. в Криму пройшли переговори: «В Лівадії – підкреслював Л.І.Нелідов, – минулої осені підіймалося питання про передавання Румунії Добруджі й

дельти Дунаю» [3, 64]. 9 (21) травня 1877 р. парламент Румунії проголосив незалежність, що визнала Російська імперія, проте це не зробило Румунію офіційним суб'єктом міжнародних права. 12 (24) квітня 1877 р. Російський уряд оголосив війну Туреччині, яка закінчилася у січні 1878 р. перемогою. Настала черга підписання договору, але одностайної думки з цього приводу не було – існувало декілька підходів до цього питання. Перший підхід був представлений дуже обережною думкою О.М.Горчакова, другий – тандемом військового міністра Д.О.Мілютіна та А.І.Нелідова: усі території стають незалежними, а Південна Бессарабія та частина Кавказу повертається до Російської імперії. Третій підхід, уособлений Н.П.Ігнат'євим, полягав у повній згоді щодо Бессарабії з деякими відмінностями у інших областях.

5 січня 1878 р. був схвалений проект Н.П.Ігнат'єва, після чого він вирушив до Адріанополю. По дорозі він заїхав до Бухаресту, де І.Братіану та М.Когелнічану виступили з категоричною відмовою віддавати Південну Бессарабію. 19 (31) січня 1887 р. було підписано перемир'я з Туреччиною, після чого румунський уряд почав активну антиросійську пропаганду (полковник Кандіану) в Бессарабії. Таким чином справа вийшла за межі російсько-румунського торгу: Румунію підтримала Великобританія, крім того сам уряд Румунії прийняв рішення про небажання відмови від Південної Бессарабії. Н.П.Ігнат'єв для досягнення консенсусу, ще будучи в Бухаресті, погодився на «приєднання до Румунії гирла Дунаю, до рукава Святого Георгія включно» [3, 66], а також пообіцяв не тільки дельту Дунаю, але й усю Тульчинську область.

Так розпочалася дипломатична війна. Була надіслана депеша, в якій зазначалося, що Румунія не віддасть ні клаптика своєї землі. Туреччина спробувала надавити на західні «важелі», так само зробила й Румунія: І.Кимпіняну був відправлений до Берліну, І.Гіку – до Лондону, Е.Белечану – до Австро-Угорщини. Також свою роль зіграли публікації у пресі. Все це призвело до того, що 19 лютого (3 березня) 1878 р. у м. Сан-Стефано був укладений прелімінарний мирний договір [4], згідно зі ст. XIX якого «винагорода за війну, а також збитки, заподіяні Росії, які Й.В. (Його Величність) Імператор Російській вимагає і які Блискуча Порта зобов'язалася йому сплатити...» склали 1410 мільйонів рублів. Однак «беручи до уваги фінансові проблеми Туреччини і згідно з бажанням Й.В. Султана, Імператор Всеросійський погоджується замінити сплату більшої частини обчислених у попередньому параграфі сум наступними територіальними поступками: а) Тульчинський санджак, тобто повіти (кази): Кілія, Суліна, Махмудіє, Ісакча, Мачін, Бабадаг, Гірсово, Кюстендже й Меджидіє, а також острови Дельти й Зміїний острів» [5, 159-175]. Все однозначно та прозоро, однак більшість дослідників забуває про продовження тексту, який одразу вимальовує альтернативу для Туреччини та вказує на пріоритети Росії: «Не бажаючи приєднувати собі означені території та острови Дельти, Росія залишає за собою право замінити їх на територію, що була відчужена від неї трактатом 1856 р. – частину Бессарабії, яка межує з півдня руслом Кілійського рукава та гирлом Старого Стамбула» [5, 159-175].

Великі держави, котрі були занепокоєні посиленням Росії на Балканах, негативно відреагували на умови прелімінарного мирного договору й уряду прийшлося переглянути умови договору, тому в підсумку він був замінений Берлінським трактатом від 1(13) липня 1878 р. [6; 7; 8]. Стаття XLVI трактату встановлювала, що «острови, які складають дельту Дунаю, а також острів Зміїний, Тульчинський санджак, що вміщує округи (кази) Кілію, Суліну, Махмудіє, Ісакчу, Тулчу, Мачін, Бабадаг, Гірсово, Кюстендже, Меджидіє, приєднується до Румунії...» [7]. Ми бачимо, що в результаті в Берліні Румунія отримала ще більше, ніж за Сан-Стефанським договором.

Після підписання «Регламенту розділення та адміністративної організації Добруджі» від 18 листопада 1878 р. та «Закону про організацію Добруджі» від 9/21 березня 1880 р. (який називали «Конституцією Добруджі») [1, 263], острів Зміїний

відійшов до Сулінського району області Тулча, після чого унітарність нової румунської держави була затверджена 8/20 червня 1884 р. першим актом нової Конституції: «Румунське царство разом зі своїми областями правого берега Дунаю вважається єдиним» [1, 264].

В останні два десятиріччя XIX ст. військовий гарнізон острова Зміїного належав II Сулінській Кампанії. Протягом цього періоду нові господарі використовували острів як важливий військовий та геополітичний (але не культурний!) об'єкт – біля острова Зміїного пройшла низка військово-морських маневрів, зафіксованих у румунських документах. Так, 11 травня 1887 року легендарний бриг «Мірча» був у експедиції за маршрутом: Суліна – о. Зміїний – Констанца – Варна. Також експедиції до Зміїного відбулися 18 травня 1888 р. та 15 травня – 15 липня 1894 р., коли екіпаж цього бригу у складі 6 офіцерів та 75 військових декілька разів відряджався в район острова. У липні торпедні човни «Нелука» та «Сборул» (під командуванням капітана Спіропола) вийшли із Суліни та попрямували до Зміїного.

У вересні 1894 р. на засіданні ради порту зібралися командири крейсера «Єлісабета», брику «Мірча», канонерських човнів «Бистрица», «Гривіца» та «Александручел Бун», військових торпедних човнів «Нелука», «Сборул», а також корабля «Прутул», які під командуванням генерала Мурджеску на судні «Дивізіуна де маре» відплили до острова [1, 264-265].

10 липня 1896 р. французький консул у Галаці повідомив свого керівника – міністра іноземних справ Франції про те, що «28 червня о 4 годині ранку судна Морської дивізії («Єлісабета», «Мірча», «Нелука» та «Змеул») залишили Галац для виконання такелажу в Чорному морі. Першою частиною кампанії було визнання європейського узбережжя моря, а також відвідування Зміїного острова, портів Суліни, Мангалія, Одеса та їх опис» [1, 265].

Втім, були в Румунії досвідчені спеціалісти, які розуміли цінність острова. Ще у 1856 році, коли острів фактично не належав Румунії, а був у складі Османської імперії, англійці Р.Спратт і Дж.Міллард відвідали острів, зняли з нього план й відзначили, що в низинній частині залишки давніх будівель піддаються інтенсивному руйнуванню військовою румунською адміністрацією острова з господарською метою [9, 7].

Своєрідним підтвердженням цього було відвідування острова у 1891 році експедицією під керівництвом румунського археолога, професора античної історії та епіграфіки Бухарестського університету Гр.Г.Точилеску (1850-1909). Разом з ним прибув ерудит Георгій Попа-Лисяну та група студентів філологічного факультету з Бухаресту, які знаходились на острові на «археологічній екскурсії» [1, 142]. Останній так описував час, що провів на острові: «наша екскурсія на острові проходила близько 2-3 годин – достатній час, щоб познайомитися з островом. Детального вивчення ми не проводили: не було часу та ми не ставили перед собою таку мету» [1, 142]. Вражений побаченням, три роки потому (в 1894 р.), він довів, що посередині плато знаходяться залишки храму незвичної, на його думку, конструкції, проте не пояснюючи це детальніше. Румунський спеціаліст досяг дуже важливої мети, яка, на превеликий жаль, не знайшла свого використання: продемонстрував цінність цього невеликого клаптика землі. «Бажано, щоб румунська держава, сьогоднішній господар острова, провела ретельне археологічне дослідження – більш розширене та систематичне». Нагадаємо, що у 1882 р., Микола Денсуцану проводив розкопки у Сигеоні (теж пов'язаний з культом Ахілла), але дослідження античної Левкі його не зацікавили.

У 1892 р., як зауважив Міхаїл Дрегіску, в південно-східній частині острова «знайшли велику кількість розбитих горщиків, деякі з них були розмальовані яскравими фарбами, що добре збереглися» [1, 143]. У 1894 р. вийшла стаття під назвою «Музейні об'єкти Одеси, які стосуються минулого Румунії». Автор, Еміль М.Годореску, підкреслював, що «у музейному фонді № 80 представлена частина предметів, знайдених

на острові Зміїному: черепки ваз, написи про Ахіллеса, бронзові статуетки, залізні кільця, глиняні вази, кістяні залишки, 2 куски мармуру часів Ахіллеса, 2 мармурових фундаменти та 8 частин стін храму та інше» [1, 143].

У 1904 р. капітан морських сил М.Д.Іонеску використав дані, написані Георгієм Попа-Лисяну, та додав, що біля «слідів храму незвичної конструкції» можна побачити ще «крім залишків трьох стін та двох будівель, ... величезні кипи гірської породи» [1, 143]. На цей час це все дані про дослідження острова румунськими господарями.

Розглянувши історію острівного простору другої половини ХІХ ст., можна дійти висновків, що після того, як острів увійшов до території Османської Порти, а потім Румунії, визначальною у сприйнятті острова знову стає військова парадигма, що призводить до недбалого ставлення до природних ресурсів і культурних надбань острова, занепаду цієї унікальної історичної пам'ятки. Російська імперія робила неодноразові спроби повернути острів до свого складу, але всі дипломатичні сутички були програні.

Період румунського управління островом характеризується тим, що «освоєння» в даному випадку мало характер експлуатації. Планування будівництва господарських, лікувальних і пенітенціарних споруд на початку ХХ ст. свідчить про фактичний занепад наукової парадигми та бачення острівного простору новими господарями переважно в практичній площині.

1. Padurean D. *Insula Șerpilor / D. Padurean.* – Constanta : Muntenia, 2004. – 370 p.
2. Трактат между Россией, Францией, Австрией, Англией, Пруссией, Сардинией и Турцией относительно разграничения в Бессарабской области. Париж, 7/19 июня 1857 года // Сборник договоров России с другими государствами, 1856-1917. – М., 1952. – С. 44-46.
3. Гросул В. Я. Возвращение на Дунай / В. Я. Гросул // Военно-исторический журнал. – 2003. – № 4. – С. 62-67.
4. Сан-Стефанский прелиминарный мирный договор 19 февраля / 3 марта 1878 года : [витяг] // Международные отношения и внешняя политика СССР : сб. документов (1871–1957). – М., 1957. – С. 6-11.
5. Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917 / под ред. Е. А. Адамова, сост. И. В. Козьменко. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1952. – 464 с.
- Т. 8: Трактаты с Германией, 1825-1888. – № 361. – С. 639-676.
6. Берлинский трактат 1/13 июля 1878 г. с приложениями // Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами по поручению Министерства иностранных дел : [в 15-ти т.] / сост. Ф. Ф. Мартенс. –СПб. : Тип. Министерства Путей Сообщения, 1874-1909.
7. О Трактате, заключенном 1/13 июля 1878 года в Берлине между Россией, Германией, Австрией, Венгрией, Францией, Великобританией, Италией и Турцией // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1880. – Собрание 2-е. – Т. 53, Отд. 2. – № 58744. – С. 41-53.
8. Относящиеся к Румынии статьи Берлинского трактата 1(13) июля 1878 года : [витяг] // Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии : документы и материалы / сост. В. Н. Виноградов, М. Д. Еременко, Л. Е. Семенова, Т. А. Покивайлова. – М., 1996. – С. 165-166.
9. Охотников С. Б. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином) / С. Б. Охотников, А. С. Островерхов. – К. : Наукова думка, 1993. – 138 с.

Штепко Е. Ю. Из истории освоения острова Змеиный в конце XIX века: дипломатические противоречия и новые хозяева.

На основании анализа источников и историографии освещен ход дипломатических противоречий вокруг острова Змеинового во второй половине XIX в., а также особенности периода румынского управления островом. Очерчен тип «освоения», который в данном случае имел характер эксплуатации. Строительство хозяйственных, лечебных и пенитенциарных сооружений свидетельствует о фактическом упадке научной парадигмы и видение островного пространства новыми хозяевами преимущественно в практической плоскости.

Ключевые слова: остров Змеиный, культурное освоение, дипломатические противоречия, дельта Дуная, исследования.

Shtepko E. Yu. From the history of development of the Zmiinyi Island in the late nineteenth century: diplomatic disputes and new owners.

Based on the analysis of sources and historiography the article highlights the progress of the diplomatic disputes on Zmiinyi Island in the second half of the XIX century and special features of the Romanian government period. The article has described the type of the «development» which had an exploitation nature the construction of the economic, medical and penal facilities indicates the actual decline of the scientific paradigm and new owners' vision of the insular space mainly in practical terms.

Key words: Zmiinyi Island, cultural development, diplomatic disputes, Danube delta, research.